

Janko Pleterski

O deležu in vlogi slovenskega zgodovinarstva v preučevanju slovenskega narodnega vprašanja

Govoriti o vlogi in pomenu slovenskega zgodovinarstva pri preučevanju slovenskega narodnega vprašanja je zahtevna in tudi dosti težko opredeljiva naloga. Ni pretirano, če rečemo, da skoraj celotno slovensko zgodovinarstvo dejansko zadeva narodno vprašanje. Ob zastavljeni temi se je treba omejiti kolikor mogoče na dve skupini del: na dela, ki narodno vprašanje obravnavajo kot glavni predmet in pa na splošnejša dela, ki vsebujejo posebno pomembne ugotovitve in poglede o narodnem vprašanju.

Gotovo tukaj ne moremo dati kakega popolnega pregleda ali vsaj komentirane bibliografije. To niti ne bi bilo smotno, saj so dela v glavnem znana. Ne gre torej za bilanco, ampak bolj za nekaj vtisov in opažanj.

Pomen zgodovinskega preučevanja za obravnavanje slovenskega narodnega vprašanja bi bilo težko precenjevati. Najbrž je v tem primeru ta pomen večji, kot ga običajno ima historični pristop pri obravnavanju posameznih družboslovnih vprašanj. Zavest o skupni preteklosti je eden izmed konstitutivnih dejavnikov narodne zavesti. Znanstveno preučevanje te preteklosti pri narodu, ki je iz fevdalnega obdobja prišel v čas moderne zgodovine brez lastne politične tradicije, brez jasne zavesti o svoji etnični individualnosti in enotnosti, brez razvejane družbene zgradbe, tj. pri narodu, kakršen je slovenski, ima delo zgodovinarjev gotovo večji pomen za njegovo življenje kot pa pri narodih, ki so vse to imeli. Čeprav imamo začetke spoznanja slovenske individualnosti že pri protestantskih piscih, je njeno prvo znanstveno utemeljitev dalo ravno zgodovinsko raziskovalno delo razsvetljenca Linharta. Zgodovinska znanost je pri Slovencih imela in ima na področju nacionalnega vprašanja tri pomembne naloge: 1. opredelitev subjekta in obenem tudi objekta nacionalnega gibanja, 2. dognanje družbenega bistva slovenskega nacionalnega vprašanja in 3. opredelitev mesta slovenskega naroda do drugih narodov, še posebno do narodov v jugoslovanski skupnosti.

Vse te naloge preučujejo in rešujejo tudi druge družboslovne vede: sociologija, znanost o gospodarstvu, pravo in vse vrste znanosti o kulturi. A vendar je historični moment pri vsem tem močno v ospredju. Zato najdemo v vsem času slovenskega nacionalnega gibanja poleg poklicnih zgodovinarjev tudi delavce iz drugih usmeritev, ki sodelujejo pri zgodovinarskem delu. To dejstvo izraža tudi ime našega društva, ki se imenuje zgodovinsko društvo ne pa zgodovinarsko in ki po svojem namenu ne združuje zgolj poklicnih zgodovinarjev, ampak vse na zgodovini dejavno zainteresirane delavce. Takšno ime je v pri-

merjavi z društvu pri drugih narodih Jugoslavije posebnost, ki ni naključna.

Če bi hoteli označiti dosežke zgodovinskih delavcev pri obravnavanju slovenskega narodnega vprašanja v preteklosti, bi se ta oznaka ujemala z oznako splošnih dosežkov slovenske historiografije. Posebnost tega ožjega področja je v tem, da dosežki raznih stopenj ne zastarevajo kot drugod, ampak ohranjajo svojo pomembnost na drugi ravni — kot predmet historičnega raziskovanja, ker pač sami pomenijo del nacionalnega pojava v zgodovini. Že ob svojem izidu skoraj docela zastarela »Zgodovina slovenskega naroda« Janeza Trdine je aktualna za sodobno raziskovanje nacionalnega vprašanja v smislu preučevanja o nastajanju narodne zavesti. Razprave, ki bi sistematično pregledala vse slovensko zgodovinopisje s tega vidika, z vidika, kako je obravnavalo narodno vprašanje, še nimamo, čeprav bi tudi to bilo ne samo zgodovina dejavnosti v neki znanstveni panogi, ampak tudi pomemben prispevek k študiju nacionalnega fenomena.

Ne oziraje se na to posebnost, vsebujejo številna zgodovinska dela, posebno tista od konca 19. stoletja naprej, pomembne ugotovitve, ki so še danes sestavni del našega spoznanja na tem področju. Dela, napisana s kritično znanstveno metodo, uveljavljeno v zgodovinopisju 19. stoletja, so dala trdne temelje, zlasti za reševanje prve naloge, tj. za opredelitev subjekta in objekta slovenskega narodnega gibanja. V mnogem so obravnavala tudi problematiko tretje naloge, tj. opredelitev mesta slovenskega naroda do drugih narodov, zlasti še do slovanskih in južnoslovanskih. Posebno velik je na tej stopnji prispevek književnih zgodovinarjev. (Franc Kos, Ljudmil Hauptmann, Ivan Prijatelj, Dragotin Lončar, Milko Kos, Josip Mal, Anton Melik, Silvo Kranjec idr.) Po posameznih poskusih pred prvo svetovno vojno se je v času prve jugoslovanske države v zgodovinopisju uveljavila nova, sociološka metoda, ki je prinesla vrsto pomembnih osvetlitev slovenskega nacionalnega problema, tudi v smislu reševanja druge izmed treh nalog, tj. spoznavanje njegovega družbenega bistva. Kot primer lahko navedemo »Prebivalstvo na Slovenskem« Frana Zwittera in njegovo razčlenbo koroškega vprašanja.

Razume se, da so v vsem času za preučevanje nacionalnega vprašanja bile zelo pomembne tudi raziskave starejših in najstarejših dob slovenske zgodovine, saj gre za ugotavljanje temeljev slovenskega obstoja, temeljev, ki jih je zgodovinopisje v službi tujega imperializma hotelo tudi znikati. V marsičem je ta problematika aktualna za razvoj nacionalnega gibanja samega. Ni slučajno, da se je nameravani najvidnejši nastop mladinskega narodnorevolucionarnega gibanja tik pred prvo svetovno vojno naslonil ravno na dogodek iz srednjeveške zgodovine, na ustoličenje na Gosposvetskem polju. In ni slučajno, da je obletnica istega dogodka pred petimi leti bila povod za novo negacijo slovenske enakopravnosti na Koroškem.

Delavsko gibanje na Slovenskem si je že zgodaj prizadevalo izoblikovati svojo koncepcijo slovenskega narodnega vprašanja in je zato samostojno seglo na področje zgodovinskih raziskav, da uveljavi nazor zgodovinskega materializma. Takšna so dela Etbina Kristana, zlasti pa Albina Prepeluha. Vendar se prodor marksističnih pogledov in metod v slovensko zgodovinopisje v zvezi z nacionalnim vprašanjem odločilno izvrši šele med obema vojnoma, ko slovensko revolucionarno delavsko gibanje zavestno stopa na mesto vodilnega dejavnika v slovenskem političnem in sploh nacionalnem življenju. Vrsta del Borisa Kidriča, Dušana Kermavnerja, Borisa Ziherla, Vladimirja Martelanca, Iva Gra-

horja in drugih obravnava zgodovinske vidike slovenskega narodnega vprašanja. Vrh te dejavnosti je knjiga Speransa — Edvarda Kardelja v začetku leta 1939. V tej knjigi, kjer je razčlenjeno slovensko narodno vprašanje, njegovo družbeno bistvo, njegov odnos do drugih narodov, zlasti jugoslovanskih, razmerje slovenskega narodnega gibanja do naprednih in reakcionarnih smeri v svetu, se je avtor lotil problema predvsem z zgodovinsko raziskavo. Ta raziskava izhaja iz zgodovinsko-materialističnega nazora, posebno še z vidika marksistično-leninističnih pogledov na razmerje med delavskim gibanjem in nacionalnim vprašanjem. Knjiga je bolj kot katerokoli drugo delo v slovenski historiografiji potrdila staro upravičevanje zgodovine kot učiteljice življenja. Mislím, da ne pretiravam, če še rečem, da lahko slovenska zgodovinska dela, ki obravnavajo nacionalno vprašanje, delimo v tista, ki so nastala pred Speransom in tista po njem.

Gotovo ni naključno, da so elaborati zgodovinskega značaja, ki so jih napisali sodelavci partizanskega znanstvenega inštituta, v neposredni zvezi s tematiko slovenskega nacionalnega vprašanja. Takšna je študija Frana Zwittera o narodnosti in politiki pri Slovencih, takšne so študije, ki zadevajo problem zedinjenja slovenskega narodnostnega ozemlja. V zvezi s tem so tudi dela zgodovinskega značaja, ki so nastala v okviru zamisli Osvobodilne Fronte jeseni 1941 oz. njene komisije za meje. Iz dejavnosti v obeh teh okvirih in v času diplomatske akcije za rešitev mejnih vprašanj v prvih letih po vojni imamo veliko število pomembnih zgodovinskih del, ki obravnavajo nacionalno in drugo problematiko slovenskih obrobniñ pokrajin od začetkov do ljudske revolucije. Čeprav so nastala z določenim aktualnim namenom, so pomembna poglobitev te strani našega nacionalnega vprašanja. (Lavo Čermelj, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Julij Felaher, Franjo Baš, Fran Zwitter, Dušan Kermavner, Lojze Ude, France Škerl, Ivo Juvančič in dr.) Govori jugoslovanskih delegatov na mirovniñ konferencah, zlasti Edvarda Kardelja, Joža Vilfana in Aleša Beblerja vsebujejo pomembne historične osvetlitve slovenskega narodnega vprašanja. To je čas, ko je zgodovina tako rekoč znanost državnega pomena, če se smem tako izraziti.

V naslednjih letih zgodovinsko raziskovanje in ustvarjanje seveda nima več tako burnega značaja in si išče prostor in vlogo v novi, socialistični družbi, ki v njenem okviru slovensko vprašanje ni več problem v prejšnjem, konfliktnem pomenu besede. Tudi v tem času dobimo vrsto razprav, ki poglobljajo spoznavanje tega vprašanja. V ospredje zanimanja stopajo zgodovinski temelji jugoslovanske skupnosti. Glede zamejstva, kjer je slovenski obstoj še vedno nerešen, nastane lepo število zgodovinskih del, ki obravnavajo politično odprte vidike našega nacionalnega vprašanja. (Lavo Čermelj, Lojze Ude, Julij Felaher, Ivo Juvančič, Janko Jeri, Drago Druškovič, Tone Zorn, Milica Kacin, Ančka Jager in dr.) Poleg druge izdaje »Speransa«, pomembne po novih spoznanjih o družbeni naravi nacionalnega vprašanja in njegovem pomenu v času socializma, nastane še nekaj del, ki so izrazito posvečena nacionalnemu vprašanju. Navajam Zwitterove nacionalne probleme v habsburški monarhiji in zlasti razpravo o slovenskem političnem prerodu 19. stoletja v okviru evropske nacionalne problematike. Najbolj sistematičen prikaz slovenskega nacionalnega vprašanja v dobi modernega nacionalnega gibanja do leta 1918 ob upoštevanju vseh dotodanjih dosežkov slovenskega zgodovinopisja sta dala Ferdo Gestrin in Vasilij

Melik v drugi izdaji svoje knjige. Temelje slovenske narodne problematike v starejših časih smo dobili na novo obdelane v obeh prvih knjigah Zgodovine narodov Jugoslavije in v knjigah Milka Kosa in Boga Grafenauerja. Posebno mesto imajo dela Dušana Kermavnerja. V njih so obravnavani historični problemi razmerja slovenskega delavskega gibanja do nacionalnega vprašanja in tudi stališča drugih dejavnikov v slovenski politiki. Njegove knjige in razprave niso le pomembne kot nenavaden delovni dosežek, ampak tudi kot usmerjajoča uresničitev historičnega koncepta in metode. Če se še naprej držim kronološke vrste slovenskih problemov, so za slovensko nacionalno vprašanje med obema vojnama in v času NOB temeljnega pomena dela Metoda Mikuža, Franceta Škerla, Toneta Ferenca. Slednji je obdelal pglavitno nevarnost, ki je grozila slovenskemu nacionalnemu gibanju, germanizacijska prizadevanja in sicer v njihovi najostrejši fazi med drugo svetovno vojno. Iste teme se dotika za leta med obema vojnama Dušan Biber.

Slovenske nacionalne problematike se je dejavno dotaknila vrsta zborovanj slovenskih zgodovinarjev, rezultati so deloma še neobjavljeni. Posebej je treba kot pomembni dejanji, ki sta v mnogem poglobili poznanje zgodovinskega vida našega narodnega vprašanja, omeniti obe znanstveni posvetovanji, ki ju je ob sodelovanju drugih dejavnikov priredil Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. Leta 1966 ob obletnici OF, leta 1967 pa ob obletnici Oktobrske revolucije in ustanovitve KPS.

Ne bi več našteval naprej in prosim za oproščenje vse, katerih del nisem omenil ali morda premalo poudaril. Dovolite mi, da v sklepnem izvajanju skušam ugotoviti še tisto, česar doslej še nismo pridelali. Ob poskusu, ugotoviti pomanjkljivosti našega zgodovinskega preučevanja problema slovenskega naroda, bi na začetek postavil misel, da je to preučevanje — kljub prizadevanjem, ki jih ne zanikam — še vedno preveč osredeno na politično in kulturno stran pojava. Zanima nas predvsem, kako so se Slovenci bojevali za svojo nacionalno osamosvojitve, manj pa, kako in v kakšnih oblikah se je slovenski narod razvijal in rastel kot oblika družbenega združevanja. Zdi se mi, da književna zgodovina npr. že nekaj časa čuti pomanjkljivost tradicionalnega prijema, ki sicer ni zanemarjal za umetnine veljavnih kriterijev, a je vendar v prvi vrsti raziskoval fenomen afirmacije slovenske književne ustvarjalnosti; zato skuša najti in uporabiti nove oblike in drugačna merila vrednotenja in interpretiranja. Ne morem soditi, če je na pravi poti ali ne, a najbrž ne moremo zavračati vsakršnega iskanja novih prijemov kot hlastanje za modnimi muhami. Če se omejim na svojo temo, potem naj omenim našo dobro znano in priznano nezadostnost — vzlic velikemu trudu posameznikov — gospodarskih zgodovinskih raziskovanj, o čemer lahko drugi več povedo. Teza, ki jo je uveljavil referat prof. Zwittra na kongresu v Stockholmu, da je na ozemlju nekdanje habsburške monarhije potrebno razlikovati med tako imenovanimi »zgodovinskimi« in »nezgodovinskimi« narodi ne na podlagi formalnega zgodovinskega prava, ampak na podlagi razlik v socialni strukturi in v etničnem značaju vladajočih razredov, je teza, ki kaže zgodovinsko družbeno upravičenost in progresivni pomen gibanj narodov, kakršen je bil slovenski. Vendar smo še veliko premalo storili, da bi to na slovenskem primeru dodobra preučili. Formiranje slovenske nacionalne družbene strukture, strukture naroda brez države znotraj, mimo in navkljub struk-

turi habsburške velike države, gospodarski, kulturni in družbeno revolucionarni, protiimperialistični potenciali, ki jih je to formiranje spodbudilo in razgibalo, pomen oživitve širokih novih potencialov za širjenje reprodukcije, ki jih je sprostil stoletni napor za afirmacijo delitve dela^o v okviru posameznih narodnih družbenih enot, pomen za hitrejši gospodarski, kulturni in družbeni razvoj na ozemlju slovenskega naroda in obenem v širšem prostoru, vse to so še močno neobdelana vprašanja, ki se postavljajo ob raziskovanju pojava slovenskega naroda. Odgovor nanje bi po pomenu daleč presegel slovenski okvir. Ob preučevanju teh vprašanj bomo izboljšali tudi naše spoznanje temeljev za jugoslovansko usmeritev Slovencev.

Da bi dosegli kolikor toliko zadovoljive rezultate, bomo morali izpopolnjevati naše metode. Ne mislim kakega iskanja novega za vsako ceno, ne mislim iskanja novih metod zaradi načelnega zavračanja dialektičnega historičnega materializma, kakor se to dogaja ponekod na zahodu pa tudi drugje. Mislim tisto, kar sem rekel: izpopolnjevanje in delovno poglobljanje metod, ki smo jih že sprejeli in preizkusili. Pri tem se moramo okoristiti z vsem tistim, s čimer so prijeme in tehniko zgodovinske raziskave obogatili drugod, predvsem v smislu odkrivanja novih vrst virov in izrabe že znanih vlogi statistike v zgodovinskem raziskovanju. Tukaj smo že imeli razpravo o vlogi statistike v zgodovinskem raziskovanju. Potrebno bo razpravljati tudi o vrednosti in uporabnosti vseh drugih načinov: o vseh novih metodah sociologije, preučevanja gospodarske zgodovine, o novih možnostih zgodovinske socialne geografije in demografije itn. Razpravljati in predvsem preizkusiti v našem delu.

Vse to kajpada ne velja samo za ožje preučevanje slovenskega nacionalnega pojava, ampak tudi za splošno zgodovinarsko delo. Zato bodo iste težave, ki ovirajo naše splošno delo, ovirale tudi to specialno področje. Naj naštejemo samo tiste, ki so očitne in ki jih ne posameznik ne posamezna ustanova brez skupno zasnovane in vodene akcije vseh zainteresiranih ne moreta premagovati.

Tu je boleča nepreučenosť arhivov nekdanjih osrednjih oblasti na Dunaju in v drugih, za nas pomembnih središčih; za čas po letu 1918 velja to za arhive v Beogradu, Rimu in spet na Dunaju, to velja za tisto, kar je dostopno v arhivih velikih držav, kjer so hoteli krojiti našo usodo. Nekoordinirana, bolj od ključne pobude in možnosti posameznikov odvisna parcialna akcija problema ne more rešiti. Kolikor mi je znano, je nekaj sistematičnega bilo storjenega le glede gradiva v Kominterni in v nemških arhivih, predvsem za časa druge svetovne vojne.

V Ljubljani nimamo časnikov in revij, brez katerih bo naše delo vedno nepopolno: mislim zlasti na dunajski politični tisk, na Arbeiter Zeitung, Neue Freie Presse, Reichspost itd., mislim na Der Kampf, mislim na tržaški italijanski tisk, pri čemer še slovenski ni kompletan, mislim na nasledke dualizma, zaradi katerih lahko hrvatski tisk študiramo le v Zagrebu, mislim na to, da bi morali vedeti tudi, kaj je o Slovencih in jugoslovanskem vprašanju pisal tisk v Srbiji pred letom 1918 itd.

Dobro bi morali razmisliti, kako bi rešili probleme historične znanstvene dokumentacije. Imamo hvale vredne bibliografije, dobre, a žal zelo nepopolne recenzije važnejših publikacij. A premalo imamo materialne podlage in sistema pri evidentiranju in asimiliranju tujih, včasih pa celo lastnih, jugoslovanskih

dosežkov, čeprav vemo, da npr. Čehi, Slovaki, Madžari, Romuni, da ne naštevam bolj oddaljenih, pišejo stvari, ki so za nas pomembne tako po dognanjih kot po metodi. S tem ne trdim, da pri nas ni ljudi, ki se ne trudijo, da bi vse to poznali, hočem reči, da je to nujna naloga, ki jo moramo skupno reševati, če hočemo resno napredovati tudi pri preučevanju takega, ozemeljsko omejenega vprašanja, kot je pojav slovenskega naroda.

Končno naj omenim samo še tisto pomanjkljivost, ki se je že vsi zavedamo in katere obravnava je tudi med cilji današnjega posvetovanja: treba se bo lotiti tudi slovenske zgodovine v njeni socialistični dobi in tako prispevati k spoznanju pomena in vloge in, če hočete, nalog slovenskega naroda danes. Kolikor bolj bomo spoznali sebe, toliko več bomo pomenili drugim.